

121

27

॥ अथ रघुवंशरचयप्रथमसर्गटीका ॥७७

Raghu vanshasya prathamam Sargatika

121

121
27

(121)

अथ

रघु व ३।

विश्वामित्र

+

३५४

॥ श्रीसदाशिवाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ मातापितृभ्यां जनतो ममोवा माध्वजा
 नये ॥ सद्यो दक्षिणहस्ता तसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥ अतरायतिमिरोपशान्तये शान्त
 पावनमचिन्त्यवेभवम् ॥ तं वपुषिकंजरं मुखे मन्महे किमपि तु दिवं महः ॥ २ ॥
 शरणांकरवारि शर्मदंष्ट्रे चरणांवारि चराचरोपजीव्यं ॥ करुणामसुरैः
 कटाक्षापातैः करुणामं वक्तुं तर्ह्यत्यर्थवाहम् ॥ ३ ॥ वारुणीकाराभुजीमजीगराद-
 वाशमखिलं पश्चादस्फुरां लोके भयद्रुपशमेव विदुषां सौजन्यजन्यं
 यशः ॥ ४ ॥ मल्लिनार्थकविः सायं मन्दात्मा नृजिह्वक्षया ॥ आह्वये काविदासी
 यंकथ्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥ कालिदासो गिरांसारं कालिः सदस्वती ॥ यथाय
 ते मसाक्षाद्विदुर्जीत्येतमां दृशाः ॥ ६ ॥ तथापि दक्षिणावर्तं नृणां ये कृष्णवर्त्मसु ॥

वयंच काविदासो लिख्यवकाशं तमे महि ॥ वभारती काविदासस्य दुर्वारव्या
विषमर्धितः ॥ एका संजीवनी दीकातामयो जीवयति ॥ इहो नवम
खेनेव सर्वख्यायते मया ॥ नमस्तु च लिख्यत किं तेना न पेक्षितं च यते ॥ ॥
इहा फलसकलकविकुलसिरो मारीः काविदासः काव्ययशसि ॥ ॥
व्यवहारविशिष्टतरक्षते यस्य परनिष्ठतयेकं तासं प्रितुष्टोपदेशं पूजयित्वा
कारिकवचनप्रमाणपरकाव्यस्यानेकः श्रेयः साधनं तां काव्यानां प्रवर्जयेदिस्य
निषेधशस्त्रस्याऽसत्काव्ययतां न पश्यन् रघुः वंश्याख्यं महाकाव्यं विकुसुम्भिकी
र्वितार्थाविद्मपरिसमं प्रिप्रदाया श्रविष्ठे रत्नसंग्रहसाधनी भूतविशिष्टे कृद्वे
तानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिसमाप्तत्वादासीन् मस्त्रियावस्तु निर्देशकपितृमुख
मिसाशी शिवन्यतमस्य प्रबंधमुखलसंग्रहात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टं शकार्यवति ॥
पतिमूलफलतेन विशिष्टशकार्ययो श्रद्धां जतं मशवंतु धने सर्वस्य वल्लभा ॥ ॥

अथ स्वरूपमसिद्धं तन्मृगं दुःशेषरश्मिवायवी संहिता वचनवलेन पार्वती परमेश्वर
 स्वरूपतद्दर्शनप्रतिविपितस्या तावेवाभिवादयेते ॥ वागर्थो विज्ञि ॥ वागर्थो वि
 सेकं पदं ॥ इत्येतत्सहस्रं निःसमासा विभक्तलोपश्चात् पूर्वपदपठिते सरत्वेति वक्तव्ये
 एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥ वागर्थो विवशद्वार्था विवसेष्टौ निःससंबन्धविषयः ॥ निः
 संबन्धयो रूपमानत्वेनोपादाना निःसः सद्द्वार्थसंबन्धरश्मिमांसकाः ॥ जगतां त्वो
 कस्यति पितरौ माता च पिता अपि तरौ ॥ पिता मातेति द्वैकशेषो वा माता पितरौ पित
 रौ मातरः पितरौ पूजनपिता अपि समरः ॥ एतेन सर्वशिवशेषजगज्जनकताया वैशि
 ष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकाशलीकतैस्तुच्यते ॥ पर्वतस्याऽप्येस्री पार्वती गौरी
 तस्याप्यसमिष्टा एति ठा एति जिह्वादिना स्त्रीपदार्थवर्त्तनं परमेश्वरश्च पार्वती परमेश्व
 रौ परमशक्तिः सर्वोत्पादकतार्थः ॥ मातुरभ्यर्हिततादत्तस्वरता चैव त्रैलोक्यपूर्व
 निपातः ॥ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानोपपत्तिरिति ॥ अभिवादयेत्यत्रापि मालं
 काररूपवत्त्वस्य तः सिद्धमभिन्नेन समंतेन च धर्मः ॥ सामान्येन वक्तव्ये वा
 च्यं चेदेवेदापमेति शब्दकस्यायमलंकारः कालिदासोक्तिश्च दैवभूदेवतावगुणोर्ध्वग
 णस्य प्रयोगांस्तु भूतस्य ॥ तदूक्तं ॥ भूभेदा भूमिदेवता इति वकारस्य मन्त्रजीवता

तत्र नयगमनसिद्धिः ॥ १ ॥ संप्रतिकविः स्यात्कारपरिहरिति च सूर्यसादिस्त्रोत्रकद्वयेन ॥ प्रम
वसस्मादिति प्रमयः कारणं ॥ उत्पत्तिः स्यात् ॥ अदो इत्यप्यप्रकर्तोरिचकारेकेन ताया मिति
साधुः ॥ सूर्यप्रभवे यस्य सः सूर्यः प्रभवो वंशः कः प्रलयः विषयो पाज्योऽश्वोयस्यासा
ममिति प्रजाकः च दो चशब्दो महत्तरसूचयतः ॥ सूर्यवंशमाकलयितुं च प्रचक्षते मिसर्व
तथा च तद्विषयप्रबंधनिरूपणं तद्वत्समिति भावः ॥ तथा हे दुस्तुदुस्तेन पिभिरितुमश
क्यं ॥ इषदुःखि सादिना स्तलप्रमयः ॥ सगराणां संवत्सरा गतः तं सागरं समुद्रमहोदजा
ना दुःखेन पुनर्न दुःखेन पुनः वल इत्यमरः ॥ अथ वा च सविन दुःखपानपात्रेण ॥ च सवि
न दुःखमुपेयं पुनः काष्ठकरं दुःखं दिते सज्जनेः ॥ त्रितीर्षः सारितुं मे दुःखं रस्मिभवामि ॥ तुरतेः
सेनेता दुःप्रसयः ॥ अत्यसाधने रूषिकारं भोजनसुकर इति भावः ॥ इदं च कोशलकषकथ
नस्य प्रबंधं महत्कार्यमेव ॥ तदुक्तं प्रतिपाद्यमहीम्ना तस्य प्रबंधं महत्तर इति लक्षणं
तु ॥ अशक्यार्थे प्रवृत्तिफलमाह ॥ २ ॥ मन्द इति ॥ किं चित् मन्दो मूढः ॥ मूढात्पापदुर्निर्भा
ग्या मन्द इति प्रमरः ॥ तथापि कवियशाः प्रमुः कवीनां स्वयशः काव्यानिर्माणेन संजा
तं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्राशुना उन्नः पुरुषेण ह्यभ्ये प्रायेण फले पूलविषये मोहात्मे
माहा प्रज्ञानंदर्शनोऽहं उद्धाहः पूलमहं एयोत्येतत् सोवामनो इह हस्यो इव ॥

उच्चः प्रोक्तुं न होतुं इत्यमरः। स्वर्चेह स्वश्च बा म न इत्यमरः॥ उपहास्यता उपहासविषयः॥
 तां॥ अरुहको र्णत इति एषः प्रसयः॥ गमिष्यामि प्राप्स्यामि॥ ३॥ मदश्चेद तर्हित्य ज्यता
 मपठद्योग इत्युत् आह॥ अथवेति॥ अथवा पक्षांतरं पूर्व सुरभिः कविभिः वाग्मीकिप्रभु
 रैः कृतवाग्दारे कृतं वाग्मसंयणदि प्रबंधसुपापासेव दारं प्रवेशोपायो यस्य सक
 तवाग्दारस्तस्मिन् अस्मिन् सूर्य प्रभवं वंशो कुले जन्म नैक वक्ष्यमाणः संतानो वंशः॥ वृ
 जेरामणि जेदकस्तु विविशे एषः॥ वंजं त्वस्त्रीकु विराणुसूत्रोः मणिभेदे रत्नभेदे इ
 तिकेशवः॥ समुत्कीर्ण विद्व मणौ रत्नेस्तु त्रयेव भेदगतिः॥ संचारः प्रवेशादुत्तियावत्
 अस्मिन् वृत्तं नीये रघुवंशे मम वाक्सा रोश्च इत्यर्थः॥ एवं रघुवंशे रघुवंशं प्रवेश
 स्तद्वर्णनं प्रतिजानीते॥ दोहमित्यादिभिः श्लोकेः सोऽहं रघुवंशमन्व वक्ष्य इत्युज्ज्वलसं
 धः॥ किं विधानां रघुवंशमित्यत्रोत्तराणि विरोधराणि नियोज्यानि आजन्मः आजन्मज
 न्मारभ्ये इत्यर्थः॥ आरम्भं दाभि चैरित्यभिविधा व्यंग्यीभावः॥ ततस्मात्॥ ए

ज्ञानाभित्यनेनसुसुपेति समासः॥ एवमुत्तत्रापि द्रव्यम्॥ आज्ञानमशुद्धानां नि
षेकादिसर्वसंस्कारं संपन्नानाभित्यर्थः॥ आफलोदयं फलोदयं सिद्धिं कर्मियेषां
तेतयोक्तास्तेषांप्रादुर्ध्वगामिनः॥ मित्यर्थः॥ आसमुद्रादितेरीशानां सर्वेभ्योमानाभि
त्यर्थः॥ आनाकं रथवर्मयेकं तेषामिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः॥ अत्र सर्वत्र आं हो
मिविध्यर्थत्वद्वयम्॥ यथासादृश्यम्॥ इत्यनेन अव्ययीभावः॥ ततो ह तेषां देनसुसु
पेति समासः॥ एवं यथा कर्मोद्युतोर्थिनामिह्यदिनांमपि द्रव्यं यथाविधि कृता
ग्नयोयैस्तेषां यथा ममायमिह्यमनतिक्रम्य॥ अर्चिता अर्थिनोयैस्तेषां यथा परा
धं पापमनतिक्रम्य दंडयेयां तेषां यथा कालप्रवोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रवोधि
नां प्रवोधनपीलोनां॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवताननातिथि सत्काष्टं दृष्टत्वं मजा
पातनसमयजागरु॥ कलादि निविवाक्षितानि॥ ६॥ त्यागा येति॥ त्यागायदानया

त्यागं विहाय तं दानमित्यमरः ॥ सत्यात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै संभृतार्थानां संचितधा
 नानां न इत्यापासय सत्यायमित ॥ भाषिणं स्वल्पभाषणशीलानां न तु प्रमुखापय
 प्राप्ते विजिगीषुणा विजितुमिच्छूना न तर्ह्यसंग्रहाय प्रजायेशंता नानाग्रहमेधिनां
 कृतदारपरिग्रहणां न तु कामोपभोगाय ॥ अत्रत्यागाये सादिष्ठचतुर्थी रतादर्थ्य
 इत्यादिना तादर्थ्यचतुर्थी समासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहे दीरे मेधने संग
 ख्यते इति गृहमेधिनः ॥ दारेषुपि गृहा इत्यमरः ॥ जायाच गृहणी गृहा इति ह
 लायुधः ॥ मेधसंगम इति धातोर्नि ॥ एभिर्वैश्वरोः परोपकारित्वं सूयवचनता
 सप्येषाः परत्वं पितृणामानुरागं प्राह च विवक्षितं नि ॥ ६ ॥ गृहे भव ॥ ६ ॥ शीरो
 भवः शीरो वं धात्यं ॥ शीरो वं वात्यमित्यमरः ॥ पाशाभं ज्ञातुं वा वं नो द्वात्रा
 दिभ्योऽशाच इत्यशाप्रत्ययः ॥ तस्मिन्वात्येवयसि अभ्यस्तुविद्यानां ॥ एते वं च यो

त्यागं विहाय तं दानमित्यमरः ॥ सत्याने विनियोगस्त्यागस्तस्मै संभृतार्थानां संचितधा
 नानां न इत्यापासय सत्यायमित ॥ भाषिणं स्वल्पभाषणशीलानां न तु प्रभुत्वापय
 प्राप्ते विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनां न त्वर्थसंग्रहाय प्रजायेतानां यग्रहमेधिनां
 कृतदारपरिमृहणां न तु कामोपभोगाय ॥ अत्र त्यागाये सादिष्ठचतुर्थी रतादर्थ्य
 इत्यादिना तादर्थ्यचतुर्थी समासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहे दीरे मेधने सग
 र्वते इति गृहमेधिनः ॥ दारेष्वपि गृहा इत्यमरः ॥ जायो च गृहणी गृहा इति ह
 लाउधः ॥ मेधसंगम इति धातोर्नि ॥ एभिर्वैश्वरोः परोपकारित्वं सूयवचनता
 सप्येषाः परत्वं पितृणां मानसं प्राद्धा च विवक्षितं नि ॥ ६ ॥ तरे कव इति ॥ शिशो
 र्भावः शिशवं धातुं ॥ शिशत्वं शशं वा ल्यमित्यमरः ॥ आराभं ज्जा ल्यो वत् नो द्वात्रा
 दिभ्यो ऽरा च इत्यरा प्रत्ययः ॥ तस्मिन्वा ल्येन यसि अभ्यस्तु विद्यानां ॥ एतैर्वै लच यो

ज्ञाना मित्यनेन ससुपेति समासः॥ एवमुक्तवापि द्रष्टव्यम्॥ आजन्म शुद्धानां नि
वेकादि सर्वसंस्कारं संपन्नानां मित्यर्थः॥ आफलोदयं फलोदयं सिद्धिं कर्मियेष्टं
ते तथोक्तास्तेषां प्रादुर्ध्वगामिनां मित्यर्थः॥ आसमुद्रादिते शिष्यानां सर्वे भोक्तृनां मि
त्यर्थः॥ आनाकं रथवर्मयेष्टं तेषां मिद्रसहचारिणामित्यर्थः॥ अत्र सर्वत्र आहो
मिविध्यर्थत्वद्वयम्॥ यथा सिद्धयम्॥ इत्यनेन अव्ययीभावः॥ ततो ह तेषां देन ससु
पेति समासः॥ एवं यथा कर्माद्युत्तारिणां मिश्रदिनामपि द्रष्टव्यम् यथा विधि उक्ता
ग्नयो ये स्तेषां यथा ममार्यमित्याद्यमनतिक्रम्य॥ अर्चिता अर्थिनो ये स्तेषां यथा परा
धं पापमनतिक्रम्य दंडयेयां तेषां यथा कालप्रवोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रवोधि
नां प्रवोधमधीनानां॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवताननातिथि सत्कादं दृश्यत्वं मजा
पातनसमयजागरू॥ कलादि निविवाक्षितानि॥ ६॥ त्यागा येति॥ त्यागायदानया

प्रमेविवक्षितः ॥ यमो भावो यो वतता रुण्यो वनैस मे इ समरः ॥ युवादिवा दामि युयः ॥ तस्मि
 नारुण्येवा यमि विषयः यो यो नो भोगा मिला विष्णो ॥ ए तन्मरुह स्था प्रमे विवक्षितः ॥ वृद्धस्य
 भावः वार्द्धके वृद्धं वृद्धं मना कदिभ्यः प्रतिबुजः ॥ वार्द्धके वृद्धं साधाते वृद्धं वृद्धं कर्म
 लोति विष्णः ॥ साधा तार्थे वृद्धं वृद्धं विवक्तव्या त्समृति को वृद्धः ॥ तस्मिन्नेवा वृद्धं वयसि मू
 नीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषां एव वा एण स्था प्रमे विवक्षितः ॥ अंतेशरीर भाग काले यो
 गेन परमा मध्यानेन योगः संनद्र नापय ध्याने संगति युक्ति विषय मरः ॥ तनुं यं जंतीति त
 नुं यजः अन्येभ्योपि दृश्य त इति किं प ॥ तेषां देह या गिना ॥ ए तं मे स भावो विवक्षितः ॥
 ॥ ए रघू ण मितीति ॥ शोहं लंघ प्रशो वं हं तनु वा मिमवा प्य त्पवा णि विस्तारा विसन ॥
 तेषां गुणै राजन्म शु ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्तृभिः मम आत्र मा गय ना पलेय च पलस्य कर्म
 ना पल च पल कर्म प्रवि म्प्य करण रूपं कर्तुं ॥ युवादिवा कर्म तेषां क्रिया र्थोपपदे या
 दिना नुत्त र्थे प्रमे दितः स नं पेरितः स न् रघू ण मन्व ये विषय प्रबंध वृद्धो ॥ ॥ कुल के
 संप्रति स प्रबंध परिस्कार्य संतः प्रार्थयते ॥ जमिति ॥ रघुवंशस्य प्रबंध संद सत्पु एदो
 षयोर्व्यक्तौ ह तवः ॥ संतः कर्तारः आनु मर्हति ॥ त्रया हि ॥ हं मे विशुद्धिः निदेशस्वरूप स्या

सुः

भिकापिवात्तं हतरसं सगीलको दोषो वा प्रगो संलक्ष्यते नान्यत्र तद्ध दत्रापि संतरेव गुरु
 दोषविवेकी चिकोरी योग नान्य इति भावः ॥ ११७ ॥ वरार्थं स्वरूपक्षिपति ॥ वैवस्वत इति ॥ मन
 स ईषितो मन्त्रिणी रूपा धीरविहंस इति यावत् ॥ पक्षोदरादिवा तसाधु ॥ ते वा माननीयाः
 पूज्यः छंदसां वेदानां ॥ छंदः पद्ये च वेदे च इति विश्वः ॥ प्रणवः ॐ कार इव ॥ ॐ कार प्रण
 वो समाविष्ट मन्त्रः ॥ महीक्षयति ईश ते इति मक्षितः ॥ सीती श्वराः ॥ क्षिधातो रे श्वरार्थ
 तात किप ॥ तुगागम श्वतेषां मायः आदिभूतः विवस्वतः सूर्यस्यापयं पुमान्वैवस्वतो
 नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मन्त्रो रासीत् ॥ ११८ ॥ तदन्वय इति ॥ शुद्धि रंसीति शुद्धिमान् तस्या
 स्मिन् शुद्धि मती निदेवि मति ॥ तदन्वये तस्य मनो रन्वये कुलो ॥ अन्ववायो अन्वयो व
 शोगोत्रं चाभिजनः कुलमिति ह मायुधः ॥ प्रतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धि मन्तरः ॥ दिव्य
 न विमज्यता सादि तरप ॥ दिलीप इति प्रसिद्धो जाता ॥ इंदुः रिव श्रसजो जाता ॥ ११९ ॥ व्यु
 ठसादिभिः स्त्रिभिः प्रकाशैः दिस्सि विविशिन दि ॥ व्युठि ॥ व्युठो विपुले सुरोपस्य सः
 व्युठोरस्कः ॥ उरः प्रभृत्संभ्यः व्यप ॥ व्युठ विपुले मर्षि स्यात्संभवा रिच्छं चेतियादवः
 वृषस्य स्कंध इव स्कंधो यस्य सः वृषस्कंधः ॥ तथा सूर्यं मन्त्रं माने तर्जनेन पलापिवतु वीहि

शालो वृक्ष इव प्रांशु रूपेण तः शाल प्रांशु प्रकारवत्स यो शालः शालः सर्जनं तस्मै त इति या
दवः ॥ महाभुजे महाबाहुः ॥ आत्मकर्म समं स्यात्पारानुरूपं देहमाप्नुतः ॥ प्राप्तः स्यात्
ह्यत्र संबंधी धर्म इव मृत्तिमान् पराक्रम इव स्थितः ॥ १७२ ॥ सर्वतः ॥ चिति
रित्तसारेण सर्वभ्यो भूतेभ्योऽपि ॥ चलेन सर्वाणि भूतानि तेजसा दत्तमिव ॥ तेनैव
वर्तते जोभिभावी तेन सर्वभ्यः पुनः ॥ श्रेयसात्त शरीरेण ॥ आत्मजीवधरतो देहः ॥ स्वाभावप
रमात्मनैति यादवः ॥ मेरुरिव उड्डी भूमी कात्यायनः क्रम्य स्थितः ॥ मेराव विवेशोषण
नियोज्यानि ॥ अष्टाभिश्च सुरेंद्राणां मात्रा निमित्तो नृपः ॥ तस्मादभवेत्येष सर्वभूता
न तेजसातिमनुवचनं द्रातुः सर्वतेजोभिन्नाविर्लभेयं ॥ १७४ ॥ आकारेति ॥ आकारेण मू
र्त्तसदृशी प्रज्ञायस्य सप्रज्ञा स दृष्टागमः प्रज्ञानुरूपं शास्त्रपरिश्रमः ॥ आगमे सदृश
रंभः कर्म यस्य स तथोक्तः ॥ प्रारभ्य दत्तप्रारंभः ॥ कर्म तेन सदृशा उदयः फलोदयः पूर
सिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १७५ ॥ भीमेति ॥ भीमश्चाकांतिश्च नृपगुरोः राजा गुरो तेजः
प्रतापो दितिः कुलश्रेष्ठदासिण्यादिभिश्च सदीर्घजीवपुत्रपुत्रीविना ॥ १७६ ॥ अतानां ॥
यादोभिः ॥ लभ्यते ॥ जाह्नवसि जलजं तव इत्युपरः ॥ रत्नैश्च गणैश्च इव अद्रिष्या आ
नभिः भवन्तीत्ययश्चाभिगम्य आश्रयणी ॥ १७७ ॥ वभूव ॥ १७८ ॥ रेणुमात्रमिति ॥

नियंतुः श्रीशुकस्य सारथेश्वरस्य दिक्षीपस्य सवंधिन्योनेमीनांचक्रधाराणां वृत्तिरिव
वृत्तिव्यापः रोयासांताः गचक्रधाराप्रधिने निरिति यादवः ॥ चक्रं रथांगं तस्यांते नभिः ॥ स्त्री
स्यात्प्रधिः पुमानेत्वमरः ॥ प्रजाः आमनोर्मनोसारभ्यत्यर्थः निविधिः पदद्वयं चेतत्समास्यावे
भाषिकत्वात् ॥ सुस्मदच्यस्ताप्रहताच्यवर्मनः ॥ आचापकृते रध्वनश्च परभितेस्तत् इत्यर्थः ॥ रे
खाप्रमाणमस्य रेखामात्रम् ॥ रेखाप्रमाणमीषपीत्यर्थः ॥ प्रमाणो ह्यसज्जित्यादिनामात्रचप्रत्ययः ॥ प
रशद्विशेषणं चेतत् नव्यतीयुः ॥ नातिकांतवत्यः ॥ कुलसारविप्रेरितारथजेमयरूतवतस्य ॥ प्रजाः
पूर्वसुस्मार्गं नजह रित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रज्ञानमिति ॥ सराजप्रजानां भूत्यर्थः वृद्धार्थमेवात्रार्थेन
सहनित्यसमासो विशेष्यस्ति गताचवत्तया ॥ ग्रहणाक्रियाविशेषणं चेतत् ॥ ताम्ने प्रजाभ्यो व
विषयं शरूपं परमग्रहीत् ॥ भागधयः करोवन्निरित्यमरः ॥ तथा के ॥ विसहजं गुराय ॥ श्रीकर्म
रितत्सहस्रगुणं पया तथा सहस्रधा उत्सृष्टं दातु ॥ १८ ॥ क्रियाविशेषणं चेतत् ॥ संवत् आदते
र गृहणा तिस्रो गंधरसेत्वादेति कादो विषरा गयोः ॥ शृंगारादौ द्रवीर्ये देहधातुं कृणुते इति ॥ श्वेतः ॥
संप्रतिष्ठति शोभयस्य तस्यार्थसाधनेषु परे नैरपेक्ष्यमाह ॥ १९ ॥ तस्य राज्ञः सेनाचतुरंगवत्

परिच्छाद्यतेऽनेनेति पस्विदः॥ उपकरणं वभ्रवद्वत्र चामारदितुल्यं न भूदित्यर्थः॥ पुंसि संज्ञायं
घः प्रयेरोति घप्रत्ययः॥ हृदेर्घल्यसर्गस्येति उपधायाह स्वः॥ अर्थः प्रजो ज नस्य साधनं नृदः
मेव शास्त्रेषु ज्ञयहता कुंठिता बुद्धिः॥ व्यावृत्तेत्यपि पाठः॥ धनुषि आततात्राः पिता गेः ज्यासिं
जिनी गुरा इत्यमरः॥ नीतिप्रसरस्मरमेव लोयंतस्या भूदित्यर्थः॥ १६॥ राज्यभूतं नृस्य सः नमपि स्या
स्तीत्याह तस्येति॥ संवृत्तिमंत्रस्य गतत्वा स्या॥ वेदभूदेगपवादे मंत्र इत्यमरः॥ १७॥ हवींदि सूचको
भुक्कुटीमुखरागादिराकारश्चेति॥ १८॥ हृदयागतवीचारे वा॥ इंगितं हृद्गतो भावो वाहिराकार आकृत
वितिसंज्ञनः॥ गृहे आकारं गिते यस्य तस्य स्वभावचापत्यादय परं परयः सुवरागादि चिंमैकी अतित
यगमित्रस्य प्रारभ्यंत इति प्रारंभाः सामाद्युपायां प्रयोगाः प्रागत्य व्ययेन पूर्वजन्मोच्यते तत्र भावः
प्राक्तनाः साये चिरमित्यादिनाद्युप्रप्रः संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव फलेन कार्यसामुमेया अनुभा
जुंयोग्या अभूवन्॥ अत्र याज्ञवल्क्याः॥ मंत्रमूलं यतो राज्यमत्तो मंत्रसुरक्षितं॥ कुर्याद्यद्यतं न विदुः
कर्मणामाफलोदग इति॥ १९॥ सप्रसामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिक कृतवानित्याह॥ ज्ञातेति॥ अ
ज्ञतोऽभीत स न वा सोपाधि मेतरे रोवत्रिवर्ग सिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोपा रक्षी
तवान्॥ अनातुरोऽसुग्रा एव चर्मं लुक्तं भजे अर्पितवानित्यर्थः॥ अग्युं र गृह्णीत एवार्थ

द्रमाददेस्वीकृतवान्नासिगृधिचैमिष्टीयेः कु रि ति प्रत्ययः ॥ असक्त रहित व सुखमभूत् ॥ २१ ॥
 परस्परविरुद्ध नामपिगुणानां तत्र साहचर्यमा सा दित्याह ॥ ज्ञान इति ॥ ज्ञाने परवृत्ता त परिज्ञाने
 सत्यपि मै न वा ि यमनं ॥ यथाह कामे दः ॥ ना न्योपताय वचनं मो न वृत्तचरि सु ते ति ॥ त्को प्रेतिकारसा
 मर्थे सती पक्षमा अपकार सह नं ॥ २२ ॥ वचाराः कः वस्तुना भूषणं क्षमे ति ॥ त्यागे वि तरणे सति ॥ त्यागे वि
 त्ता यत्तु दान मत्सज्जी न वि सृज्ने ने विप्रारं वि तरणं स्पर्श ने प्रति वा द न मित्यमरः ॥ प्रता धाया विक लनस्य
 विपर्ययो ज्ञावाः ॥ अत्राह मनुः ॥ न दत्वा परिकी र्त्तये द ति ॥ इदं तस्य गुणः ॥ ज्ञाना दयः ॥ गुणे वि रुद्धे मै नि
 दिभिरनुवे धित्वा स ह प्रसवे जन्म ए क्षं ते स प्रसवाः सहे दरा इव जन्म वन ॥ वि रुद्धा अपि अ गुणा स्तस्मि
 न्म विरोधे नै व स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥ रि ति च ॥ वृत्तं ज्ञान तो वरा सा च तत्र तस्य ज्ञाने न वृद्धत्वा साह ॥ अ
 ना कृ षे ति ॥ विषये पा द्धा दिभिरना कृ ष्ण पाञ्च सी कृतस्य विद्यो नां पार ह्म नः ॥ पार म तै दृष्ट व तः ॥ ह
 रोक निष् ॥ धमे र ति यस्य तस्य राशः ॥ जर सजरया विना वि रुत्सा ॥ दे त्म मरः ॥ वि दि ष्यो डि यो ड प्रत्य
 यः ॥ जर पा र जर सत्यतर स्या मि ति जर सा दे सः ॥ वृद्ध त्वं वा द्ध क मा सी त् ॥ तर यत् नो ॥ वि विधे र
 ता दिज्ञा न गुण सं पत्ता ज्ञान ती वृद्ध त्व मा सी त् इत्यर्थः ॥ ना पस्तु चतुर्विधं वृद्ध त्वं मिलित्वा अनन्तं
 त्यादि ना विरोधेण त्रयो राते रा ष्म ज्ञान ग्री त्वं न वृद्ध त्वान्यु क्ता ना ज्ज बो च त् ॥ २३ ॥ प्रजा ना मि ति

प्रजायंत इति प्रजाः जनाः उपसर्गे च संज्ञाया मिति उपत्ययः ॥ ३ ॥ सांविनयस्य विज्ञायाद्या आ
 कारणात् सन्मार्गप्रवर्तनाः देतियावत् ॥ रक्षणाद्भयहेतुन्यस्त्रा ॥ दयानीकरणादि
 यावत् ॥ भरणदत्तवान् ॥ दिग्गोवरादायै ॥ अपिः समुच्चरा ॥ स्राजपिता ॥ भूत ॥ तं संपितर
 त्या ॥ स्तुजमहेतवोजन्माप्रकर्तकेवलमुदक ॥ एवाऽभूवन् ॥ जननमात्रेपि त्स्यां दायपाः ॥ ४ ॥ वारीष्ठा
 रक्षणादिकंतु स एव करोति तिसृणि ॥ तत्त्वव्यपदेशः ॥ आहुश्च सपिता यस्तयैव क इति स्म
 रणात् ॥ २४ ॥ स्थित्या इति ॥ दंष्ट्रमर्हति ति दंष्ट्राः ॥ दंष्ट्रादिपादितिय प्रत्ययः ॥ अदृष्टान्दृष्ट
 नाजदंष्ट्राश्चैवाप्यदंष्ट्रन् ॥ अयसो महदा मोतिनरकंचैव गच्छतीति शास्त्रवचनं ॥ तान्
 द्यानेव स्थित्ये लोक प्रष्टो ये दृष्टयतः ॥ प्रीक्षयत एव प्रसूतये संतानायेव परिशोतुदोरभ्य
 रित्वा ॥ त एव मनीषिणो विदुषो दे ॥ वज्ञस्येतियावत् ॥ विद्वान्विपाश्चिदेवज्ञः संसृधीः कोवि
 दो बुधः ॥ धीरो मनीषीत्यमरः ॥ तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां ज्ञातो ॥ असेर्लुङ्
 अर्थकामसाधनयोर्दृष्टिहाय्यो लोकस्थापनप्रजोत्यादनं रुतधर्मार्थत्वेना नृणां दार्थ
 कामोवपि धर्म शेषवता मापोदयनसराजाधर्गे जरो नृत्तित्यर्थः ॥ आङ्गोतमः ॥ यथाश

किं धर्मार्थका ने भ्यस्ते सुधर्मोत्तरोऽस्यादिति ॥ २५ ॥ दुष्टो हेति ॥ सराजा जज्ञाय यज्ञकर्तुं
 गं भुवं दुष्टो हं र गृहरो नैरिक्तं चकारेत्यर्थः ॥ मद्यवा देवं द्रः सस्या यस्य संवद्वे पितुं दिवं
 स्वर्गं दुष्टो हं दुष्टे काव्या हीनत्वेति मुत्या द पा मा सेत्यर्थः ॥ क्रियार्थं पपदं त्यत्नादिनां स य ३
 स्याभ्यां चतुर्थी ॥ एवमुक्तौ संपदा विविमयेन परस्य र मा दान प्रतिदानाभ्यां भुवनं दुष्टं दधतुः ७
 प्रवृत्तः राजा यज्ञो रिं द्र लोक सिं द श्चो द के न भूक्तो कं प्रयोषेत्यर्थः ॥ इत्तं च दं दृ नीतो ॥ राजा त्व
 र्था न स मा ह त्व कुर्या दिं द्र महोत्सवम् ॥ पीरणीतो मेघवाह सुमहंती न्म र्कट पाहे दिति ॥ किंचेति ॥ व ५
 राजानो न्यो नृपाः राक्षीतुर्भयचातुस्त ए राजो दि ली पस्य यसः कीर्तिना नुययुः किंच नानुच
 क्तः स्वकुतः यद्यस्मात्कारणम् ॥ तः कृता चोर्ध्व परं वेभ्यः परध नेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो
 व्यावृत्ता सती प्रुतो वाचकपादोऽस्थिता प्रवृत्ता ॥ अपहंती त्वा ॥ वात तस्कर एवा ॥ रुद्रा इत्यर्थः ॥
 अथवा जलान्ता सत्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोतीति न्यायेन शब्दोऽस्थितस्करितः स्वरूपाते स्तीत्यर्थः
 ३१ ॥ द्वेष्ट इति ॥ सिद्धस्सदाद्यु रो ॥ दोषः शत्रुरप्यार्तस्य रोगीणां औषधं यथा औषधमिव
 तस्य दि ली पस्य संमतोऽनुमत आसीत् ॥ दुष्टो दुराचरो जनः प्रेते पि प्रेमा स्य दी भूतो विडिर

गच्छेतेति मूलपाठः उरगहृत्तसर्पहृत्तमंगुलैरिव ॥ धिया एतु मपेदुष्टात्तन इति न्यायात्
 साज्यप्रासीत् ॥ तस्य शिः ॥ वैवेधुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥ तस्य भरोपकनिरुमाह ॥ तामे
 तिवेधाः श्रेयाः ॥ श्रेयाप्राप्तप्राप्तिर्वेधा इत्यमरः ॥ तैरिहोपसमाधी ॥ त इति रमाधिः ॥
 कारणसमाप्ती महाभूतानां ॥ दयित्वेतेजोवायवाकाः ॥ नोयसमाधिसे नरः ॥ तर्जनूनं
 ध्रुवमित्युत्प्रेषः ॥ चित्तवृत्तनिरोधः समाधिः ॥ तथा हि ॥ तस्मिन् राज्ञः सर्वगुणः ॥ रूपरसादि
 महाभूतगुणवदेव परार्थपरः प्रयोजनमेवैकं मुख्यं कर्तव्यं ते तयोक्तोऽस्य महाभूत
 गुणपमानेन कारणगुणः कार्यसंक्रामंतीति न्यायः सूचितः ॥ २५ ॥ बलासमैर्द्रव्यै
 लानि ॥ बलाकूलेपिवारिधेरिति विग्रहः ॥ तावत्प्रलयप्रकारे बलाय स्यात्सोऽस्याऽन्यो
 वप्रमस्त्रियात् ॥ प्राकारो बरतः ॥ शालः प्राचीनो प्रांतो वृत्तिरित्यमरः ॥ भावापकः ॥ प
 रित्याकिटको बलयोस्त्रियामित्यमरः ॥ परितः स्वात्तापिरिखादुर्गवेदनं ॥ स्वातं स्वयं तु
 परिस्वेत्यमरः ॥ अन्येष्वपि दृश्यते इति ॥ अपि शब्दत्वेनेऽप्रत्ययः ॥ अपरिखापरिखो
 संपद्यमाना कृताः सागरा यस्योऽस्तौ ॥ अभूतज्ञावेष्टिः ॥ अविद्यमानं न्यस्य राज्ञः शा
 सने यस्य ॥ सोऽन्ये शासने उर्वी एकपरिधि वलशासः ॥ प्रनायाशेन शासति वा इत्यर्थः ॥ २६ ॥
 तस्येति ॥ तस्य राज्ञः मागधवंशे जाता मागावंशजा ॥ तस्य म्याजने रीति उप्रत्ययः ॥

एतेनाभिजात्यमुक्तंदासिरायंपरच्छदानुवर्तते॥ दाक्षीणः सरलोद्दहः परच्छदानुवर्ति
 स्थितिर्गच्छतः॥ तेनरुढंप्रासिद्धंतेननाम्नाअध्वरस्ययज्ञस्यदाक्षीणारव्यापनीवसुदक्षि
 रणइतिप्रसिद्धापनीआसीत्॥ अवप्रुतिः॥ यज्ञो गंधर्वसस्यदाक्षीणञ्च सरसइतिदाक्षी
 रणादासिरायं नाम अविजोदक्षस्वप्रायकलंतेदक्षंतेदाक्षीणप्रतिगृह्येतिप्रुते॥ ३१॥ कच
 व१ चवंतमिति॥ वसुधाधीपोऽदिनीपोऽरेवेजतः पुरवर्गे अहति सत्यपिम नखिन्या हठः चित्ता
 यापतिचित्तानुदत्तादिनिर्वधसमपेत्यर्थः॥ तयासुदाक्षीणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवंतंभाया
 वंतंमेनेहातवान्॥ कलत्रंश्रीरिभर्ग्योरित्यर्थः॥ वसुधारित्यनेन वसुधायाचेतिगम्यते॥ ३२॥
 तस्यामिति॥ सराजा आत्मानरूपायां तस्यासुदक्षिरायां॥ आत्मानोजन्मयस्यासौ आत्मजन्मा
 पुत्रस्तस्मिन्समुत्सुकः यदा॥ आत्मनोजन्मनिपुत्ररूपेणोत्पन्नो समुत्सुकः सरः आत्मात्वे
 नामासीतिप्रुतेः॥ विलंलितं हन् पुत्रप्राप्तिरूपंयेयां तैर्मनोरथैव कामैः प्रोभ विवद्विद्वानभिः
 कालंनिनाययोपयामास॥ ३३॥ संतानेति॥ तेनदिनीदेनसंतः पत्यमेवार्थः प्रयोजनंयस्यतस्मै

संतानार्थाय संतानोऽत्यगोऽर्यो संततो देव दक्षे चेति हेमः॥ विद्यये अनुष्टुब नाय स्य
जादवतारिता स्वहस्ताः ॥ २ ॥ पिता जगतो लोकस्य जगत्लोकं गच्छति हि हेमः॥
गुर्वधुर्जीरः सचिवे मुनिचिद्विपे निहताः ॥ ३ ॥ अथेति॥ अथ धुरो वतरन् नंतरं पु
त्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः॥ ततश्चाप॥ तथा तौ दंपती जयापतिराजादतादिति
वृजाया शब्दस्यानिपातनात्साधुः प्रयतौ भूतौ धातारं वत्सरं समर्च्य सखलपु
त्रार्थिभिरुपास्या इति मात्रिकाः गुरोः कुलगुरोर्कीर्तिस्तथा श्रमं जग्मतु पुत्रपुपाया
दृष्टेः स्येति शेषः॥ ३५ ॥ स्निग्धं ति॥ स्निग्धो मधुरो गंभीरी निर्दोषो यस्य तं एकस्य द
नमेकरथं प्रावृ विभावः प्रावृरोरायः॥ प्रवृषणाय इति प्रत्ययः॥ तं प्रावेरायं पयो वाहं मे
घं विद्युदैरावत विवृ आस्थिते॥ आस्तौ जग्मतुरिति पूर्वसंवेधः इरा आपः॥ इरा
भवा कंसुरासु स्यादित्यमरः॥ इरा वात्समद्रस्तत्र ऐरावतोऽभ्रमातंग॥ अच्यमातंगत्वञ्च भ्र
म्भत्वादभ्ररूपत्वादभ्ररूपत्वादीति क्षीरस्वामी पतस्वामि धारोदरा विद्युत्साहचर्यच
वदते॥ किंचिद्विद्युत ऐरावतसाहचर्यादेव ऐरावती नृणां ऐरावतस्य हीरे रावतीति क्षीरस्वामी

तस्मादुद्युक्तं विद्युदेरावता विवेति ॥ एकरथारे ॥ हरो त्व कार्य सिद्धिदं ॥ त्वारत्यं तसौ
 मनस्यस्तचयति ॥ ३८ ॥ मा भूदिति ॥ पुनः कथं भूतौ दंपती आसम्प्रीता भूतमास्ति वि
 हेतोः मा डि लु डि ॥ त्याणी रर्थ लु उ नमा ॥ अद्यो ग इत्य उ ग म प्रतिषेधः ॥ परिव्यय पुरः
 सरो परिमित परिचारे ॥ अनुभाव विरोधात् तजो विरोधात् सेना परिवृता विव ॥ स्थि
 तौ ॥ ३९ ॥ सेव्यमानविति ॥ पुनः कथं भूतौ मुखः शीतलताप्रियः स्यसौ ये वातेः प्रा
 त्निर्गसगंधभिः सर्जतस्त्वनियंदगधवादिः प्राक्तसर्जतस्त्वेतद्रतिप्राप्तवतः उक्तिरं
 तिविषयं तीत्युक्तिराः ॥ इगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः पुष्यरेण ॥ नामुक्तिरा
 सैराधूता मांघादीत्कं पिताः वनराजयो ये स्तेर्वीतै सेव्यमानौ ॥ अनेनेशोत्य सौरभ्य
 मांघं च सूचितमिति भावः ॥ ४० ॥ मन इति ॥ दद्ये नमिस्वरोन्मुखे मेधं ध्वनिं कपठिन
 मित मुखे सिद्धिर्धः ॥ दीर्घं किमिच्छयूरे दिधाभिन्नाः शुद्ध विवृतिभेदे ॥ अविष्कृता वस्थायां
 च्युता च्युतभेदेन वा ॥ यद्वा धिदि च स्तत्सदृश्या केका अपि दिधाभिन्ना इत्यच्यते अत एव ह
 वक्तुं संवादिनी रिता यद्वाः स्थानेभ्यो जातः यद्वाः तदुक्तं नासां कं व मुरस्ता लुजितं दंता

असंस्पृशः॥ वङ्गः सजायते यस्मात्स्यात्सङ्ग इति स्मृत इति सव तं जीकरां यादृशीः
तदुक्तं यानं गेन धनुं मयसो वतीति॥ मनोभि ररामाः मनसा प्रियकेः मङ्गिके पगती
तिकेकाः मयूर वायः केका वाणी मयूरस्येत्यमरः॥ नाः केकाः श्ररां वता वि ति श्रो
कार्थः॥ ३८॥ परस्य रेति॥ विष्णुभाद दूरं समीपं यथा भवति तथा उक्तिं तं वर्त्मनैस्तोष
स्युना वद्धदृष्टिषु कौतुकवसाद्रथा सक्त दृष्टिषु त्यन्दने रथेः प्रवृद्धा आसंजिता
दृष्टी नैत्रं स्ता दृष्टि नेत्रलोचनचक्षुर्नयशेषः॥ तेषां द्वंद्वे शुभे शुभे शुभे शुभे
मिथ न द्वंद्वमित्यमरः॥ पुमान् स्त्रियेत्येक॥ परस्य राक्षसा दृश्यं पश्यंतौ॥ द्वंद्व
राक्षसा मर्ष्या नृगीषु सुदाक्षीः राक्षसा दृश्यं दिल्लीक्षी सा दृश्यं मृगे रित्वत्वं विवेकं
॥ ४०॥ श्रेणीति॥ श्रेणी वंशानां निवधानाद्देतोः अस्ते भां आधारस्तम्भ र हितो तोर
राक्षसं रं तोर रो स्त्री वहि दीरमित्यमरः॥ तत्र या स्त्रिभ्यश्च ते ता तोर राक्षसं त वित
न्वद्भिः कुर्वद्भिश्चेत्यर्थः॥ उषेष्ठा व्यंजके वंशश्च प्रयोगाभावे पिगं गं प्रक्षेप॥

कलनिहादेः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः ॥ तुरलौकविदुर्नमिताननो
 सारसौगोनर्दः पुष्कराक्षययादवः ॥ ४१ ॥ पवनस्येति प्रार्थि ॥ सिद्धिरासिनः अत्रकवत्वा
 देवमनोरथसिद्धिस्तु चकस्यापवनस्यानुकुर्वन्तव्यदिग्भिमुखत्वात्तुरगैर्कोस्मेर
 जोभिः अस्यष्टायनकादेव्याः वदुनमुहूर्त्तवम्भराज्ञोपयोस्तोतथोक्तौ ॥ श्रीरसावेष्टुनरोभि
 नासुतइतिवक्ष्यतिच ॥ ४२ ॥ सरसी स्मृति ॥ सरसीषुविचिविष्टो न प्रीत तर्कमी संवदनेनशीतलं
 स्थनिष्ठा समनुकर्तुंशीतमस्येतिचनितम्भसाधुकारिणं एतेनतयोस्तुक्कृष्टीपुंसजातीय
 त्वमुक्तं अरविदनाममोदमुपजिह्वातो घ्राणेनगृह्णातो ॥ ४३ ॥ ग्रामेष्टीति ॥ आत्मविस्मय
 स्वदतेषुसूपोनामसंस्कृतः ॥ प्रप्रुवं द्वायदारुविशेषः दृष्टवचिन्तानियेषांतुग्रामेषुअ
 मोधाः सफलाः पञ्चनोविधिनेष्टवर्तापज्वातुविधिनेष्टवानित्यमरः ॥ सुयजार्द्धनिरुप्रत्ययः
 आसिष्टः अशीर्वादान् आर्धः पूजाविधिस्तदर्थद्रव्यमर्ध्यं ॥ पादार्थीचेतिपप्रत्ययः बहुवि
 ध्यमद्यार्थपात्रं पादापवारिणीपद्रत्यमरः ॥ अर्ध्यस्यानुपदमन्त्रकअर्ध्यस्वीकारानाभराम्यर्थः ॥
 पदस्यपश्चादनुपदं पश्चादर्थः व्ययीभावः ॥ अन्वगन्वसमनोरोगेअनुपदं क्लेशमव्ययमित्ये
 मरः ॥ प्रतिगृह्णातौस्वीकुर्वंतौ ॥ ४४ ॥ हयंगवीनामिति ॥ ह्यसनगोदोहोद्भवंचतंहयंगवीनंत्यः

पूर्वशुः तत्तु हेयं गवीनं यत्तद्व्योमो देहो दुर्लभं तमयमरः ॥ हेयं गवीनां संज्ञायां मिति निपातः तत्तद्व्यो
 मं तस्मादयमुपस्थितान् ॥ योऽहं नृपोषमाभारपत्नी स्वात्तुदिसमरः वयानां मार्गशिविनो
 नामधेयानि नामरूपाणि माभ्याधेयः स्वार्थे पद्यतो दुष्टा नीत्यादिना पद्यते द्विकर्मकत्वात् ॥ ४५ ॥
 कविनि ॥ ब्रजतो गच्छताः शुद्धवेषधेः सन्तलने पथ्ययास्तयो सुदृश एतद्विपयोः हि मनिमुक्तयोश्चित्रा
 न्नेदमसोरिव योगसत्तिका च निर्वोऽप्यभिष्याशोभायासीत् ॥ अभिष्यानामशोभयोरिव मरः ॥
 आतश्रोपसु उदयप्रययः ॥ चित्रान् ~~सहस्र~~ त्रविशेषः शोशिरापगमेनैत्र्यो चित्रा पूर्णं चेदम
 सोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तत्तमिति प्रियदर्शनं स्वकर्मकं स्यात् सोऽप्रियदर्शनः ॥ योग्यदर्शनीय इत्यर्थः ॥ भू
 मिपतिपतैस्तत्तदुत्तमसुदर्शयन् लक्षिता मन्त्रिवाहितमव्यध्वानं ननु बुनज्ञावानबुधः सोऽप्युपमा
 पमानेयस्येति विग्रहः ॥ इदं विशेषणं तत्तदर्शनित्वमुपमाया गितेपेतस्य तात्तलसूचनार्थं ॥ तात्
 त्वाद्रिसुराबुधः इत्यमरः ॥ ४७ ॥ स इति ॥ दुप्रापययशादुःप्राप्यं ननु दुर्लभं यशस्यसंज्ञा
 योक्तः ॥ आतवाहनः दूरापगमात् ॥ कृतयुग्यमहिषा सखा महिषी सखा सजाहः सखीभ्यश्च जिति ॥
 उच्यते प्रययः ॥ सहायो तरनिर्पक्ष इति भावः ॥ महिषी पदुराहीत्यादिसमरः ॥ सराज्ञासायं सायं
 काले संयमिना नीयमवतः ॥ तस्य महर्षे वसिष्ठस्य आश्रमं पापत्रप्राप्तः ॥ दुषादितादृक् ॥ ४
 ८ ॥ तस्मात्प्रमं विशानिद्विबन्धनं तैरैदिति ॥ वयं स्यान्तं तदा दन्मस्मात्तु नादुपावर्तते प्रया

उभिरताः ललाः वृक्षकाः बालवृक्षा यस्मिन्नतं ॥ अल्पार्थक प्रत्ययः ॥ ५१ ॥ आतपाययेति ॥ आ
 तपस्यापत्यये प्रकारो घोत आत ॥ इत्यमरः ॥ अपगमे सति साक्षि साः राक्षी कृताः नीकारास्तृणा
 धान्यानि यासुतासुनी वारास्तृणा धान्यानी इत्यमरः ॥ ५२ ॥ टजा नां परीणा दानां अंगराभ्यामिष
 चत्वारभावेषु ॥ परीणा लोटजो स्त्रिमित्यमरः ॥ अंगरां त्वानाजिर इति चामरः ॥ निषादिरुपाविष्ट
 मगो वर्तितो निष्यादितो रोमं यश्चर्वि चर्वरा यस्मिन्नतं ॥ ५३ ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथि
 ताः प्रज्वलिताः होमयोग्या इत्यर्थः ॥ समिद्धे नः वाहुताजुहोतीति वाचनान् ॥ तेषामग्निनां वि
 श्रुनैस्सचकैः ॥ पिष्टुनोस्सचकाश्चक्षुवित्यमरः ॥ पवनो हूते न भस्वते तस्मात्सा विक्षिपेः
 अहुतिगधेयेषामस्तीति गंधि नस्ते धूमैराप्रमो न्मुखानमनुष्यावासंश्रुस्वान् अतिथी
 न पुनानेपुवीजीकृवीरां ॥ ५४ ॥ कुलकं ॥ अथेति ॥ अथा आश्रमप्राप्त्यनंतरं सराजायंतरं
 सारथिनियाताप्राजितायंतास्ततः क्षताचसारथिः सद्यदाक्षिणस्थो चेत्यमरः ॥ न्यंतः पुरं व
 लतीति धूर्या पुग्माः व्यरोप इकाविति यत्ययः ॥ पूर्वहेतुर्धूर्यधोर्यधुरी ॥ अथ पुरं पुरा

इत्यमरः॥ अथानरथाप्मानविप्रामेयपिनीताप्रमानक्रीदिश्याताप्यतांपत्नीरथाद्वी
 रोययत॥ अवतरितवानस्वयंचाततरःआत्मानंचावसूरोरुविष्णुमयेति॥ स्यादेजनी
 जवइतिमत्वमिताइस्वइतिरुस्वः॥ दीर्घपाठेतुमितांरुस्वइस्वत्रेवचिंतविरागइत्यतो
 वेत्युत्तुवत्यवास्थितविभावाश्चयणाद्वरुजावइतिदृष्टिकारः॥ एवमुत्तरत्रापिशेया॥ ५४
 तस्माइति॥ सभायांसाधवःसभ्याःसभासदःसभास्तराःसभ्याःसामाजिकश्चाचइत्यमरः
 सभायायइतियप्रत्ययः॥ गुप्तसभेदियाःअत्यंतनियमितंद्रियःमुनयःसभार्ययसजाय
 गोपुरेक्षकायनीयतेप्राप्यतेविवक्षीतो॥ र्थोयेनासौनयःनीतिसास्त्रेभवचक्षुस्तत्वा
 ५५ वेदकंप्रमाणंयस्यतस्मैनयचक्षुवेअतएवार्हतेप्रसुक्तायस्यज्यायत्यर्थःअर्हप्रस
 सायामितिशातप्रत्ययः॥ तस्मैराजेअर्हणां पूजाचक्रुःविदधःपूजानमस्याऽपचिंति
 चासपयीर्हणाःसामइत्यमरः॥ ५५॥ विधेरिति॥ सायंतनस्यसायंभावस्य॥ सायंचिरमित्या
 दिनाद्युप्रत्ययः॥ विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यांते॥ अवसानेअरुध्यताऽत्वासीतंपश्चादुपवे

शिव

शोनोपासितं कर्मसीत्तः उपसर्गवशात् सकर्मकत्वं ॥ अवास्थेनामित्यादिनामित्यादिवदु
पद्यते ॥ तपेनिधिवाप्रीष्टं स्वाहं पास्वाहा देव्या ॥ अथाग्नयी स्वाहा चतुर्भुक् कीयेत्यमर
सितम् ॥ हविर्भुजमिव दर्शमित्युक्तं कुर्यान्मन्त्रं दन्नासत पारिकः जपं होमं च कुर्वी
रगोर्नोभिवाद्यो द्विजो भवेदिति ॥ अनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधात् विधेरंतेददशेति
क्तम् ॥ अन्वासितं चात्र पतिव्रतधर्मत्वे क्तम् ॥ ततु कर्मो गविधेरंते इति कर्त्तुः समाप्रमिधानात्
त ॥ ५६ ॥ तपरिति ॥ मागधीमगधाराजपुत्रीराशीसुदाक्षिराजराजाचेंयोरकथतीवाप्रीष्टयो
पादान् ॥ अधीनजगत्तुः गृहीतवंतौ पादापंपदं पादः पदं द्विश्चररोस्त्रियां तद्वर्थाद्युंठि
केगुल्फौ प्रमान्यास्मिन्स्तद्वेध इत्यमरः ॥ पादग्रहणमभिवादनं च कुरुतुरित्यर्थः ॥ स
मेतुपादग्रहणमभिवादनमित्युभयसमरः ॥ गुरुपत्नी गुरुश्रक्तो रौ सौ च सा
चतौ सुदक्षिणदिल्लीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननेदतुः आर्द्रादीदिमिसे
भावयं च कुतुरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तमिति ॥ मुनिरतिशयं गतिष्य ॥ अतिविभ्य इति न्य

प्रत्ययः॥ आतिथ्यस्य क्रिया तया शां तोरथ क्षोभेण यः॥ परिश्रमः रापस्य ते तथो
 तं राज्ञे स्वाम्यादिकं सत्यांगमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनि तुल्यमिह रं त्रिद्वितीयं
 राज्ञे कुशलं पप्रच्छ पूछते स्तुदिकर्मक तमिसुक्तं यद्यपि राज्ञे शब्दः पुरोहि
 पे चांगर तादिष्वंगत्वा द्राजकर्मवचनेः॥ तथाप्यत्र ससांगं वचन उपपन्नं ननु किं
 वं सप्तसंगेषु यस्य मे इत्युत्तरावरोधात्॥ तथाह मनुस्वाम्यभायुरं रा द्रं कोश
 दं शै तथा सुहृत् सप्तैतां गितो केस्मिन् राज्यमुच्यते इति॥ तथावाह्य एव कुश
 ले एहो त्सात्रकृत्वं धुमनामयं॥ वैश्ये ह्येमे समागम्य शूद्रमारेण्यमेव चेति
 मनुवचने सप्तपितृस्वराज्ञो महानुभावहात् ब्राह्मणेन वितः कुशलप्रश्न
 एव कृत इत्यनुसंधेये यं अत्र एवोक्तं राज्याश्रममुनिमिति॥ ५८॥ अथेति॥ अथ
 प्रलानं तरं विजिता विपुरः विशेषेण जितान्य विपुराणि प्रविपन्नानि येन स
 तथा वितशत्रुनगरः वदतां चक्रिणं वरः अथ॥ यत्र अतिशयं वरमिति
 षष्ठी॥ पूः श्रीपुं श्रीनगर्य वियमरः॥ अथपती राजा अथर्वणे अथर्ववेद

स्यनिधे तस्ममुज॥ पुरोऽमे अर्था अर्था दनपेतां॥ धर्मपथ्यर्था न्यायादनयेत इ
तियः प्रययः॥ वाचमादेव तु मुपकोतवान्निर्णयः॥ अर्थवनिधेरित्यनेन पु
रोहितकृताभिज्ञात्प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते॥ यथाह
कामंदः त्रय्याचदं नीहं च कुशलः स्यात्पुरोहितः॥ अथर्वविहितं कुर्यान्
नियंशान्तिकपोदिकं इति॥ ५॥ उपपन्नमिति॥ हे गुरोः सप्तस्वगधुस्याम्यादिषु
स्याम्यमात्पसुहृतकोशराष्ट्रदुर्गवत्मानि च सप्तांगानीयमरः॥ शिवं कुशलं
उपपन्नेन नुयुक्तमेव॥ नन्ववंधारणे प्रसीधरणं नुज्ञानं न प्रामंत्राणं
नित्यमरः॥ कथमित्यत्राह॥ यस्य मे देवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्मिज्ञादीनां
मानुषीणां मनुष्याभ्य आगतानां चोरभयादीनां उभयत्रापि तत्त आगत इ
त्येण॥ टिङ्गाणमित्यादि लिपि॥ आपदो व्यसनानां प्रतिहंता वा दयिता सिप्र
त्राह॥ कामंदकः कृतासनो जलसंव्याधि दुर्मिहं मरं तया॥ इति पञ्चविधं दे
वेभ्यो मानुषेभ्यः सनेतव्यं त॥ प्रायुक्तकेभ्यः श्रेष्ठेभ्यः पौरेभ्यो राजवत्तलिनात् एचि
वीपविलेभाच्च नराणां पंधधामते॥ ६॥ तत्र मानुषाय त्प्रतीकार एव महत्वेति॥

मंत्रान्कृतवान्मंत्रकृतसुकर्मपापमंत्रपुण्यपुक्तिज इति विप्रः ॥ दूरापिराक्ष एव प्र
 शमिष्यारिभिः मंत्रकृतो मंत्राङ्गणं द्रुष्टुं प्रयत्नं कर्तव्यं तव मंत्रैकस्मिन् द्रुष्टुं प्रयत्नं
 लक्ष्यं तं मात्राभिदतीति द्रुष्टुं लक्ष्मिदो मणोरप्रसादोऽप्येतद्वयवयमवसेमर्थाः
 किमेभिपिपयवकैरिति निराक्रियं तद्वयुत्प्रेक्षा ॥ प्रसादोऽप्येतावत्कृतारि
 मरः ॥ तन्मंत्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलंतीति भावः ॥ ६१ ॥ से प्रतिदेविकाय
 त्प्रातीकारमाह ॥ हविरिति ॥ दोहास्त्याविधिवदग्नौष्वावर्जितं प्रहृष्टिं हवि
 राज्यादिकं कर्तव्यं ग्रहो वर्ष प्रतिबंधः ॥ रश्मिर्बर्षं तद्विधातो बग्नोऽवग्रहो
 समाविष्टमरः ॥ अथ ग्रहो वर्ष प्रतिबंध इत्यत्र पक्षयः तेन विशेषाणां विप्रक्ष
 तां सस्यानां धान्यानां रश्मिर्भवति ॥ रश्मिर्कृषेण सस्यानमुपजीवयतीति भा
 वः ॥ अत्र मनुः ॥ आग्नेयांस्तुतीसम्पत्तिं गार्दितामुपतिष्ठते आदिता जाय
 ते रश्मि रश्मि रश्मि प्रजास्ततः ॥ ६२ ॥ पुरुषेति ॥ आयुर्जिवितकालः स्यादिसमरः
 पुरुषस्य आयुः पुरुषायुः संवत्सरा तमिसर्यः ॥ शतं युवा पुरुष इति श्रुतः ॥ अ
 चतुरेति सूत्रेणऽनूप्रसयां ततो निपातः ॥ मदीया प्रजा पुरुषायुध जीवतीति

पुरुजीविन्यः निरातंका निर्भयाः ॥ अतंको भयमादाकेति हलायुधः निरातयः ॥ अ
तिवृक्षादि रहिताश्चेति यत् ॥ तस्य सर्वत्र ब्रह्मवर्चसंतव व्रताध्ययनसंयुतिरित्येत
त्तवर्चसमिति हलायुधः ॥ ब्रह्मलो वर्यो ब्रह्मवर्चसं ॥ ब्रह्महस्तिभ्यो वर्यस इत्युच्यते
त्ययः ॥ अतिवृष्टिरनावृष्टिस्तत्र भाग्यकाश्रुकाः ॥ प्रत्यासनाश्च राजानः यद्वैतादिति
यः स्मृता इति कामदकः ॥ ६३ ॥ सयेति ॥ ब्रह्मायोनिः कारणा यस्य तेन ब्रह्म प्रजैराग
रुणा ब्रह्मेवमुक्तप्रकारेणान्नित्यमानस्याऽनुध्यायमानस्य ज्ञात एव निरापदो व्यस
नहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूता अविधिना इति यावत् ॥ कथं न स्युः स्य
रेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ सप्रत्यागमनप्रयोजनमाह ॥ किंत्विति ॥ किंतु तव हतस्या वध्वास्त
वायावधुर्जायास्तुवायेवेत्यमरः ॥ अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा संततिर्येन तं मा
सदिपाति रत्नानि स्रयत इति रत्नसूरपि ॥ सत्सु दिवेत्यादिना किंप्र ॥ मेदिना नवतिन
प्रीणाति ॥ अवधातोरक्षरगतिप्रीत्याद्यर्थे बुद्धिपदेशादवप्रीणा ने इत्यर्थः ॥ रत्नसू
रपीत्यनेन सर्व रत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्राव्यमिति सूच्यते ॥ ६५ ॥ तदेव प्रतिपादयति ॥ न न

१६

मिति॥ मतः परं मद नंतरं पंच न्यासाः सितपिंडविद्येदारीनः पिंडदानविद्येदनुश्रुता
राः वंशोभवावंश्याः पितरं स्वधृत्य व्ययं पितृभ्यो ज्यो वर्तते तस्याः संग्रहे तयरा असक्ताः
संतः श्राद्धे पितृ कर्मणी॥ पितृदानं निनायः स्याच्छ्राद्धं ते कर्मसास्त्रत इत्यनरः॥ प्रका
मनुजः पर्याप्तभोजनो न भवति॥ कामं प्रकाशं पर्याप्तमित्यनरः॥ निष्क्रीणाद्यायधनं
किपदपि संश्रुत्वा तीतिभाधः॥ ६६॥ मत्परमिति॥ मतमतः परं मद नंतरं अन्यारादि
त्यानापचमी॥ दुर्लभमलं मत्वा मयाऽऽवर्जितं दंतं पयः पूर्वेः पितृभ्यः स्वनिस्त्यास
दुस्वजैकवोलेकवोले मंदोले विवृणुदतीतित्यनरः॥ ६७॥ सोह मिज्याति॥ इज्या
पागः ब्रजयजोर्भावेक्य॥ इज्याया विष्णुश्चात्मा दिगुच्छचेतनः॥ प्रजालोपेन संतत्यभा
वेन निमित्तितः॥ कृतमीतनः सोऽहं लोक्यत इत्यलोकः॥ लोऽश्रासावलोकश्चेति॥
लोका लोकश्च कृत्वा लचं इव॥ लोका लोकश्च कृत्वा ल इत्यनरः॥ प्रकाशते इति प्रका
शश्चेति देवस्यैवाविमोचनात्॥ न प्रकाशत इत्यप्रकाशपितृभ्यो विमोचनात्॥
पचाद्यच॥ अरुमीति शेषः लोका लोकप्यतः सूर्यसंपर्कवहिस्तमेव्यासाच प्रकाश
श्चाप्रकाशश्चेति तव्य॥ ६८॥ ननु तपोदानादि संपन्नस्य किमप्येत्येति त्रालोका

क

१६

तदेति॥ समुद्रात्यस्मादितिसमुद्रवः कारणांतपोदानेसमुद्रवोयस्यतत्तपोदानस
द्रवयत्संपतत्तलोकांतरेपरलोकेसुरंसुखकरं शुद्धवंशो भवाशुद्धवस्यासंततिसु
परत्रपरलोकेइहधलोकेशर्मरोशुखाय॥शर्मशातसुखानिचेत्यमरः॥नवतीतिशेषः
इ॥तपेति॥हेविधातःखटुःतपासंवत्याविहीनंअनपत्यंमांस्तेहस्त्रेनगास्वयमेवआत्मा
नौकोसंसिक्तंजलसेचनवर्द्धितंयध्यंअफलं॥वे५॥गंफुत्तंअवकेरीचेत्यमरः॥आश्रमे
व वृक्षकंदृष्टपोतमिहस्वारक्षारक्षकइतिभाष्ये॥पश्यन्नकथंत्वंन हृदयसेनपरितप्यसे
विधातरित्यनेनस्वमर्थोसन्नुपेक्षसइतिवगम्यते॥७०॥असत्येति॥हेभगवन्मेमम
अत्यंकारापैतकंशृणुअविवासास्यमज्जनरहितस्यानिर्वाणंनिवृत्तौमोक्षेविनाशो
जमज्जइतिपदवः॥देतिनोगस्यअरुर्मर्मतुदतीतिःअरुद्रुमर्मस्यका॥वृणोऽस्त्रिया
मीर्मतुः॥अरुतुदंतुमर्मस्यमितिचमरः॥विध्यरुयोस्तुदइतिस्त्रियाप्रत्ययः॥अरु
द्विषदित्यादिनाश्रुमागमः॥आनालंगजवंधनस्तभमिव॥तौत्रंवेणुकमात्मानंवं
धस्तभइत्यमरः॥असत्यासौठमपकापिहादुःखयस्मिन्नततअवहिदुखतुदुख

जनकं विद्मि त्यर्थः ॥ निर्वीरो नरायण ॥ नित्रीणि गजकर्माणी प्रातःकाठरे ॥ तदु
 क्तं ॥ अरुं देवस्य योगेन नवीणादान कर्मणा ॥ संतत्यापित लोका नारायण ॥
 पारिव्रजेत् ॥ ७१ ॥ तस्मादिति ॥ हे तात तस्मात्पेतका दृष्टा तपथाचुच्ये उक्तो भ
 वामि ॥ कर्मणि लट् ॥ तथोत्तरप्रकारमित्यर्थः ॥ संविधातुं कर्तुं मर्हसि हि यस्माकार
 णात् ॥ इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुवंश्यानां कोऽर्थः सूर्यवंश्यानां ॥ तदा जन्तु इह स्वाशो
 लुक् ॥ तेषां दशयेदुःशपेथे सिद्धयस्यादयता ॥ इक्ष्वाकूणां मित्रिशेषेषु ॥
 ननलोकोत्थादिना कच्छो गेषु निषेधात् ॥ इतीति ॥ इति राजा विशापितः
 न विनाशति ज्ञानाभ्यासां संसारपारं गच्छतीति नवी ॥ अयं गतो ॥ इगुपधाक्तिः ॥
 न विस्तुलस विधः महर्षि देवर्षि ब्रह्मर्षि परमर्षि राजर्षि को प्रचारभेदादिति त
 रत्नकेशः ॥ ध्यानेन नस्ति मिरेलेचने यस्य ध्यानस्ति लोचननिष्पलाक्षः स नक्षरा
 मात्रं सुप्तमीनां हृद इव तस्थो ॥ ७३ ॥ स इति ॥ समुनिः प्रसाधानेन चित्तैकाग्र्येण

भावितास्तु कृतक रसाः सन् भुवो मर्तुर्न यस्य संततेः यत् स्तम्भकारणं स तान प्रति
बंधकारण मपश्यत् ॥ आथानंतरं तदेन पंप्रज्जबोधं यत् ॥ स्वदृष्टं ज्ञापितवानि
त्यर्थः ॥ एनमिति गतिवृद्धीत्यादिना आलीक नुः कर्मत्वम् ॥ ४४ ॥ पुरेति ॥ पुरा पूर्व
माक्रमिद्रूपस्यायसंसेव्यर्द्धिप्रतिभुवमुदिष्य ॥ पाश्यातां गमिष्यस्तवप
थिकव्यतरुघार्यामाप्तितासुरभिः कमधेनुरालीत तत्रस्थितेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ततः
किमित्यत आह ॥ धर्मलोपेति ॥ ऋतुः पुष्यं रज इतियावत् ऋतुः स्त्रीक सुमेपि चे
त्यमरः ॥ ऋतुनानिमितेन स्नातां रात्री सुदक्षिणां धर्मं नृत्तमिगमनं क्षस्यतो ल
पादभ्राशातयद्रयंतस्मात् पुसंस्मरन् ॥ मृदगा देवतं ॥ प्रियं वृत्तं मधुतुष्य
थम् ॥ प्रदाक्षिणानि कुर्वति विज्ञातां श्रवणसु सी निति शः स्त्रात् ॥ प्रदाक्षिण कि
याठीयां प्रदाक्षीकरणा योग्यायां तस्यां धेत्वा त्वसाधु प्रदाक्षिणा दिसत्कारिणा चरः
नाचरितवानसि ॥ अतिव्यासक्ता हि विस्मरंतीति भावः ॥ ऋतुकात्वा विममनेमनः

कृतुकालाभिगामी स्यात्स्वदानिरतः सेदति॥ अकरो दोषमाह पराशरः अतः
 स्मातोतयो भार्यस्वस्थः सन्नोपगच्छति॥ वातगोद्यापराधे न वध्यते न द्रव्यं स
 य इति ६६॥ अवजानासी॥ यस्मान्काज्जा अवजानासीति रस्करो वि अतः का
 रणात्मस्य सति मम संततिं अनाराध्य असेव विपित्वा ते तव प्रजं नम विष्यतीति साधुरभि
 राणाप॥ प्राप आक्रोशः॥ ६७॥ कथं तदस्माभिर्न श्रुतं नित्याह॥ स इति॥ न प्रवरो हे तुमाह॥
 कीदृशं तदि ग्वारो आकाशं गंगायाः मंदाकिन्याः स्तोतसि प्रवाहे न दतिरा दायमाने सति
 राजन सणापो न त्वया श्रुतः सारथिना न च श्रुतः॥ ६८॥ अस्तु प्रसुते किमापातमिलनाह इ
 सितमिति॥ तदवज्ञानात् तस्याः धेनो रवज्ञानात्॥ अवमानात्॥ आत्मनः स्वस्य आत्मा
 मिष्टं तमं इति मनोरथं॥ आप्रोते सैतानात्तु ईकारश्चासा गंतं संप्रतिबंधं विद्धि माहि हि
 यतः॥ सज्यसृजाव्यतिक्रमोऽसि क्रमेण प्रयः प्रतिवध्नाति॥ ६९॥ तर्हि मत्वा तामारोधयो
 सापिकथं चेदागमिष्यतीत्याशानकर्तव्येत्याह॥ हविष इति॥ सा सुदभिरिदानीं दीर्घं रात्रं
 चिरकालसाध्यो यागविशेषाय तस्य प्रचेतसो वसुण्यहविषे दध्या ज्यादिह विरथं न

जंगपिहिततद्वारं भुगावरुद्धद्वारं भुजं गैसर्पेपिहिमाद्यादितं द्वारं यस्य तत्तथा अतोदुः
 प्रवेशपातालमधि तिष्ठति पाताले तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अधिशीतस्य सां कर्मेतिकर्मेत्वं ॥
 ८० ॥ तर्हि का गतिरित्यत्राहुः ॥ सुतामिति ॥ तस्यासुरभेदिमां तदीया सुतासुरभेः प्रतिनिद्ध
 कृत्वा सुचिः शुद्धः सह पत्न्या वर्तत इत्युक्तीकः स नः ॥ न धृतश्चेकप्रत्ययः ॥ दुहः कपधाश्च
 निक्कपप्रत्ययः ॥ धश्चांतादेशः ॥ ८१ ॥ इतीति ॥ इतिवादिना वदत एव ह्येतर्हवनशीत
 स्य ॥ तान्नेति तन्प्रत्ययः ॥ अस्य मुनेराहुतीनां साधनं काररं नन्दतीति व्युत्पत्त्या नदि
 नीनाम ॥ अनिद्या अगर्ह्या ॥ रास्तः धेनुः वनादाववृते प्रत्यागताः ॥ भव्याक्षेपो न विष्णु
 त्याः कार्यसिद्धेर्हितक्षरणमिति भावः ॥ ८२ ॥ संप्रति धेनुं विशीनश्च ॥ तत्ताटेति ॥ पत्त
 ववस्निग्धावासौ पाटलाचसंध्यायामेतद्विशेषरं योज्यं ॥ तत्ताटे उदयो यस्य स त
 ताटोदोदयस्तं जामुग्गमीषद्वक्रम ॥ अविष्कृतं कुटिलं भुग्नं द्विवक्रमितीत्यमरः ॥ ओ
 दितश्चेति निष्ठातस्य नत्वम् ॥ श्वेतरोमाराये वा कस्तं विभ्रती न वं वा शी न विभ्रती संध्य
 वास्थिता ॥ ८३ ॥ भुवामीति गको लो न ईषु दुल्लेन ॥ कवचीसीति वकारात्कादेशः

अवभृथा अवभृथा स्नानादपि नेत्रेण दृष्टे नवत्स स्यात्ते के न दर्शने न प्रवर्तिना प्रवहता प्र
 सवेराक्षीराभिस्स्यंदेनेभेवमभिवर्धे। तीसिचंतीकुट्टामिव ऊर्ध्वं आपीनायस्यासाकुंडो
 द्धी ऊर्ध्वस्तुक्तीवर्मापी नमित्यमरः॥ अत्र ऊर्ध्वं सोऽनर्ह्यनर्ह्यदेशः॥ बहुभ्राह्मण
 धं सोऽहीविति इति॥ ८५॥ यजः करौ रिति॥ खुरोधूतैः रंतिकात्समीपे गात्रस्य शशिः
 दूरं रंतिकार्येभ्यो द्वितीयाचेति चकारात्पूचमीरजसां करौः महीक्षयते ईष इति
 महीक्षिततस्य तीर्थान्निकेराजातां तीर्थान्निकेराजां शुद्धिमादध्यानाकुर्वीणा एते
 नवापव्यं स्नानमुत्तम॥ उक्तञ्च मनुना॥ अग्नेयाभस्मना स्नानं अवगाह्य तु वारु
 गोरजः स्मृत इति॥ ८५॥ तामिति निमित्तज्ञः प्राकुनश्च स यो निधिवा शीघ्रः पुंसं पदार्थेने
 यस्य स्नाज्यो नैदृष्ट्या आश्रितं मनोरथं॥ नृपुंसके भावे क्तः॥ तत्र उच्यं सफलं प्रा
 र्थनं यस्य स तत्र अवध्यमानो रथमिष्यर्षः॥ यजयितुं योग्यं पात्रं पाथि वं पुनरब्रीत्॥ ८६
 अदरेति॥ भाजनं आत्मनः॥ कार्यस्य सिद्धिं अदूरवर्तिनीं श्रीं च भाविनीं विगणय विद्धि॥ य
 द्यतः कारणा कल्याणी मंगलमूर्तिः॥ वक्रादिभ्यां श्रेति इति॥ इयं धेनुः नाम्नि कीर्ति

तएवकाचिते सत्येव उच्यते ॥ ८० ॥ वन्यवृत्तिरिति ॥ वने भवं वन्यं कंदमूलफलसादिकं
वृत्तिराहयो यस्य तथा भूतः स न इमां गां सस्वत् सदा आपसादविच्छेदनेत्यर्थः ॥ आत्मा
नस्त्यकर्तुं रनुगमनेनानुसारेण अभ्यसनेन ज्ञानुयातुराभ्यासेन विद्यानिवप्रसादयतुं
प्रसन्नाकर्तुमर्हसि ॥ ८१ ॥ गवानुसारमाप्रकारमाह प्रस्थिताय धीति ॥ प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः
प्रयाहि ॥ समवप्रविच्यः स्थः इत्यात्मनेपदं ॥ स्थितायां निवृत्तगति कायां स्थितिमाचरे
स्थितिकुरुतिष्ठेत्यर्थः निवृत्तमायं उच्यते ॥ स्थितायां निवृत्तिरुच्यते ॥ विध्यर्थे लोट् ॥ पीत
मं भोजयेत् पीतां भासित्यामपः पिवेः पिव ॥ ८२ ॥ वधूरिति ॥ वधूर्जाया भक्तिमती प्र
याता सती गंधादिभिरर्चिता मेनां गां प्रातरातपोवनात् ॥ अनेतु अनुगच्छतु ॥ आ
र्ज्यादायां पद द्वयमेतत् ॥ सायमपि प्रत्युद्गते प्रत्युद्गच्छेत् ॥ विध्यर्थे लोट् ॥ ८३ ॥ इ
तीति ॥ इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रदात्पसादपर्यन्तां ज्ञानार्थादभिविद्योः रित्यस्यैव भा
षिकत्वात् ॥ असमासत्वम् ॥ अस्याधेन्यापरिचयीपरः शुश्रूयापरो भवते तव अविद्य

मस्तु विष्णु स्याभावोऽस्तु अग्नये विभक्तीत्यादिनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः पितृव्यपुत्रिणां
 सत्पुत्रिणां सत्पुत्रवतां प्रशंसाया मिति रिति निप्रत्ययः॥ धुर्यमेत्येयाः सिद्धे ह्यप्रीर
 र्थे लिङ्॥ द्विङ्गीत्याकारे स्येकारादेशः॥ त्वत्सदृशो भवत्युत्रोऽस्त्विति भावः॥ ८१॥ तथे
 ति देशकाचनोद्देशोऽग्निऽसं विधिः काचोऽग्निहोत्रावसानसमयः विप्रीष्टदेशकत्वा
 त्पन्नामाकर्षज्ञानमव्याहृतमिति॥ जानन्नत एव प्रीतिमानप्रीष्टऽनेव सीसन॥ द्वा
 त्रंते वासीनोऽप्रीष्ट इत्यमरः॥ सराजासपरिग्रहः सपत्नीकः॥ पत्नीपरीजनादानमृत
 शायाः परिग्रहा इत्यमरः॥ आनतो विनयनमन्य इत्यर्थः॥ साप्रीतुरादप्रीतुर्गुरोरादेशमा
 ज्ञातयेति प्रतिग्रहस्वीचकार॥ ८२॥ अथेति॥ अथ प्रदोषरात्रोद्दोषत्रो विद्वान्॥ विद्वान
 विपाप्रीदोषज्ञ इत्यमरः॥ सूतवाक् सत्यवाक् प्रियं सत्यं च सूतमिति हत्वा युधः॥
 स्रष्टुः सुनर्वृत्तपुत्रोऽसुनिः॥ अनेन प्रकृतकार्यं निर्वह कर्तुं सूचयति॥ ८३॥ जितप्रियं
 उदितरो भविष्यति मनुजेभ्यः॥ दौविशौ वैश्यमनुजावित्यमरः॥ संवेसाय स्वाया

याविससर्ज अज्ञापयामास ॥ स्यान्निद्राशयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपीत्यमरः ॥
८३ ॥ सात्यामिति ॥ कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपः सिद्धौ सत्यामपितपु सेव
राजयोज्ञाहार संपादनसमर्थ सत्यपीत्यर्थः ॥ नियमापेक्षया तदा प्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्ष
या अस्य राज्ञो वन्या मेव संविधीयते न संयेति संविधां कुशादिशयनसामग्री ॥ आतश्चोप
सर्ग इति कप्रत्ययः ॥ अकवत्तदिचकार के संज्ञायामिति कर्मत्वं ॥ कल्पयामास ८४ ॥
निर्दिष्टमिति ॥ सराजा कुलपतिना मुनि कुबलेभ्य रेरा वारीकेन निर्दिष्टं परा सात्याम
ध्यास्य अधिष्ठाय तस्या मधिष्ठाने कसेत्यर्थः ॥ अधिप्रीतिः त्यादिना आधारस्य कर्म
त्वं कर्मरि द्वितीया ॥ प्रयतोभियतः ॥ परिग्रहः पत्नी द्वितीययोः स्येति सतथोक्तः ॥ कुशा
नां शयनं शंविष्टः सुप्तः स न तस्य वारीष्ठा रीष्यारामा मध्यनेनाऽपररात्रौ वेदपाठेन नि
वेदितम वसानयस्यास्तां निनाय ॥ गमयामास ॥ अपररात्रावध्ययने मुनिः ॥ निष्ठां
तेन परिष्ठां तो व्रत्ताऽधीत्य पुनः स्वयेय ॥ नचापररात्रमधीत्य स्वपेदिति नो ॥ तमश्च

